

مسئولیت متن و شکل بدوش نویسنده مضمون میباشد، عقیده نویسنده لزوماً نظر افغان جرمن آنلاين نمی باشد

13 جنوری 2025

داکتر سید عبدالله کاظم

معرفی مآخذ مهم در شرح و بررسی این دوره

(مبحث سی و یکم و آخر)

قبل از آنکه به معرفی هریک از مآخذی مورد استفاده در این نوشته پرداخته شود، لازم است یک نگاه عمومی بر ماهیت نشرات داخلی و خارجی در ارتباط با گزارش رویدادهای مربوط به دوره 9 ماهه سقوی انداخت که در عین زمان مقارن با آمادگی برگشت محمدنادر خان و برادرانش از شهر نیس فرانسه از طریق هندبرتانوی به وطن بود. باید اذعان داشت که نسبت شرایط نامساعد و فقدان وسایل اطلاعاتی دقیق و مفصل، اکثر اخبار منتشره در مطبوعات خارجی و داخلی به دلیل جناح بندیها و رقابت های سیاسی در آن دوره بیشتر با ماهیت جانبدارانه پخش میگردید، چنانکه مطبوعات رسمی برتانیه و حکومت هندبرتانوی با ادعای حفظ بیطرفی در امور داخلی افغانستان در زبان یک چیز و در عمل بالعکس چیز دیگری نوشتند، اما رسانه های شوروی، آلمانی، فرانسوی و نشرات احزاب و مبارزان ضد برتانوی در هند مسلماً لحن دیگر و بیشتر شیوه انتقادی بر مداخلات و برنامه ریزی های برتانیه در امور افغانستان داشتند. در داخل افغانستان کمتر نشریه منظم در این مدت وجود داشت تا بر چگونگی رویدادها بطور آزاد روشنی اندازد. یگانه نشریه رسمی حکومت سقوی هفته نامه بنام "حبیب الاسلام" بود که در 9 حوت 1307 نخست به مدیریت غلام محی الدین مشهور به "انیس" و سپس سید محمد حسین و در اخیر بوسیله برهان الدین کشکی در کابل چاپ می شد که جمعاً در سی و چند شماره به نشر رسیده است و در محتوای آن بیشتر مسایل دینی، اخبار اجراءات حکومتی و مطالبی درباره فتوحات و لشکرکشی های آن دوره و واضحاً به نفع حکومت و نیز بعضی خبرهای مهم خارجی گنجانیده می شد. (برای شرح مزید دیده شود- پوهاند محمد کاظم آهنگ: "سیر ژورنالیزم در افغانستان"، چاپ دوم، 1378، پشاور، صفحه 249-254)

سپهسالار نادر خان نیز حینیکه به سمت جنوبی رسید، برای پخش اخبار مربوط به فعالیت های خود و اطلاع دهی از پیشرفتهای نظامی و همچنان با توجه به همبستگی اقوام بر علیه حکومت سقوی به نشر مجدد هفته نامه "اصلاح" پرداخت و اولین شماره آن به مدیریت میرزا محمد نوروز خان - یکی از همکاران نزدیک محمدنادر خان بتاريخ 14 اسد 1308 در ناحیه "علی خیل" جاجی به نشر رسید. ناگفته نماند که هفته نامه اصلاح بار اول در دوره امانی بتاريخ 29 دلو 1300 در شهر "خان آباد" مربوط ولایت قطغن و بدخشان انتشار یافت که با نشر هفته نامه اصلاح منتشره علی خیل مرتبط نمیشد. (کاظم آهنگ - مآخذ بالا... صفحه 192 - 195). با این مقدمه مختصر اکنون به معرفی کتب مورد استفاده در این نوشته می پردازم:

- کتاب "بحران و نجات"، اولین کتابی است که بوسیله محی الدین انیس در 273 صفحه نگاشته شد و بار اول در سال 1308 بعد از سقوط دوره سقوی و اعلام سلطنت محمد نادر شاه در کابل به نشر رسید و آن

د پانو شمیره: له 1 تر 5

افغان جرمن آنلاين په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پته له مور سره اړیکه ټینگه کړئ maqalat@afghan-german.de یادونه: دلیکني د لیکنيزي بني پازوالي د لیکوال په غاړه ده، هیله من یو خپله لیکنه له رالیرو مخکي په خیر و لولی

وقتی بود که به دلیل اختناق فضای سیاسی کشور، امکان نشر رویدادهای دوره شش ماهه فعالیت ها ازخوست تا فتح کابل بوسیله محققان آزاد میسر نبود. چاپ دوم این کتاب بعداً درپشاور درسال 1378 صورت گرفت. این کتاب از صفحه اول تا صفحه 109 بیشتر به ذکر کلیات وقایع مهم از جمله علل سقوط سلطنت امانی و امارت حبیب الله کلکانی و همچنان برگشت محمد نادرخان از نیس به سمت جنوبی می پردازد و اما قسمت بیشتر کتاب یعنی در حدود 170 صفحه کتاب به شرح روزانه رویدادهای مهم شش ماهه در سمت جنوبی اختصاص یافته و آنرا به سه دوره تقسیم نموده است: دوره اول از ورود سپهسالار نادرخان به جنوبی تا جنگ چرخ، دوره دوم از جنگ چرخ تا جنگ گردیز و دوره سوم از تاریخ ورود به جاجی الی استیلای کابل.

با آنکه نویسنده کتاب یکی از مشروطه خواهان بود و بار اول جریده انیس را در دوره امانی به نشر سپرد و برای مدت کوتاه مدیریت هفته نامه "حبیب الاسلام" را در دوره سقوی بعهد داشت، اما نتوانست با سقوی ها کنار آید و پس از دوماه بسمت جنوبی رفت و با محمدنادرخان همکاری کرد و رویداد های آنجا را به قید قلم آورد که مجموعه آن بعداً بنام "بحران و نجات" چند ماه بعد از رسیدن محمدنادرخان به سلطنت به حیث اولین کتاب زیر نظر همربابان شاه جدید چاپ شد. در آغاز اصرار بر این بود که به کتاب عنوان "انقلاب" داده شود، ولی انیس قبول نکرد و گفت: «در مملکت مدت نه ماه بحرانی بوجود آمد که بالاخره نجات یافت، لذا اطلاق انقلاب بر آن شده نمیتواند.» انیس بعد از مدت کوتاه زندانی شد و به مرض سل (توبرکلوز) مبتلا گردید و در زندان نادری در سال 1317 وفات کرد. (شرح مزید- کتاب "بحران و نجات"، در مقدمه: زندگینامه انیس)

- "نادر افغان"، عنوان کتاب دیگر است که ظاهراً بقلم برهان الدین کشکی و اما در واقع زیر نظر شخص محمد نادر شاه نگاشته شده و جلد اول آن بتاریخ 23 میزان 1310 در 611 صفحه در مطبعه سنگی ریاست عمومی مطابع در کابل به طبع رسیده است. این کتاب که شرح زندگی محمدنادرخان را از ولادت در شهر "دیره دون" هند تا رسیدن به سلطنت افغانستان احتوا میکند، از صفحه 357 تا 567 تحت عناوین فرعی از "عزم سپهسالار غازی بطرف سمت جنوبی" تا "فتح شهر کابل یا نجات وطن" به شرح رویدادهای شش ماهه از تاریخ ورود موصوف یعنی 8 مارچ 1928 به خوست تا فتح کابل می پردازد که در محراق همه گزارشات آن، نقش سه برادر "سردار" و دوسه همرباب دیگر آنها از جمله یکی هم مولوی الله نواز خان ملتانی جلب توجه میکند. با نشر این کتاب زمینه های بحث آزاد در اطراف رویدادهای مربوط به آن دوره تا سالهای دراز کاملاً بسته شد و هرکی چیزی می گفت و یا می نوشت، باید به فحوا می رسید، ورنه متهم به "کفر سیاسی" میگردید و به همین دلیل کسی در داخل کشور جرأت نکرد به ابراز نظر درباره واقعاتی های تاریخی آن عصر بپردازد.

- "یادداشت های من"، کتاب خاطرات مارشال شاه ولیخان "فاتح کابل" است که با تقریظ سردار فیض محمدخان زکریا (یکی از بنی اعمام محمدنادر شاه) بار اول در کابل در سال 1338 (1959) به نشر رسید و بار دوم بوسیله مؤسسه نشراتی دانش درپشاور در 108 صفحه تجدید چاپ شد. این کتاب پس از ذکر مرام نویسنده، مشتمل بر دو قسمت است: یکی وقایع مختصر جنگ سوم افغان - انگلیس و خاطرات نویسنده در محاذ جنوبی تحت قوماندان سپهسالار محمد نادرخان از صفحه 10 تا 35 و قسمت دوم تحت عنوان "نجات وطن" و برگشت محمدنادرخان از نیس فرانسه از طریق هند برتانوی به وطن و آغاز فعالیت به مقصد نجات از شر رژیم سقوی و رسیدن به سلطنت که از صفحه 35 تا ختم کتاب را احتوا میکند. متن کتاب در واقع بیان مکرر همان مطالبی است که با اختصار و همنوائی با کتاب "نادر افغان" نوشته شده، البته با ذکر بعضی نکات ضمنی مهم که در کتاب های دیگر منتشره آنوقت گزارش نیافته بود.

- "رویدادهای مهم زندگی اعلیحضرت محمدنادر شاه شهید"، کتاب دیگر است که توسط سردار اسدالله خان سراج پسر امیر حبیب الله خان سراج الملة والدین (از بطن "نورالحرم علیا جناب" یگانه خواهر محمد نادر شاه) نوشته شده و بار اول در سال 1388 در 137 صفحه در کابل به طبع رسیده است. سردار اسدالله خان

سراج در سال 1910 در کابل متولد و در دوران پادشاهی حبیب الله کلکانی با خانواده محمدنادرخان در ارگ کابل زندانی بود و پس از رسیدن محمدنادرشاه به سلطنت و یکسال تحصیل در رشته عسکری در سن 23 سالگی به رتبه فرقه مشر نایل و به حیث قوماندان گارد شاهی شامل خدمت گردید که از آن به بعد برای مدت تقریباً نیم قرن به وظایف مهم دولتی در پست های وزارت و سفارت ایفای وظیفه نمود. او در سال 1980 یعنی دو سال بعد از کودتای خلقی و پرچمی، افغانستان را ترک کرد و به امریکا مهاجر شد و به عمر 90 سالگی در 14 دسمبر سال 2000 چشم از جهان پوشید و در حومه واشنگتن دی سی به خاک سپرده شد.

کتاب موصوف سومین کتابی است که ضمن گزارش مختصر از زندگینامه محمد نادرخان، بیشتر به ذکر رویدادهای شش ماهه سمت جنوبی و فعالیت های مربوطه به همان شیوه که در کتاب "نادر افغان" منعکس شده بود، پرداخته است. ضمناً او به بعضی نکات سؤال انگیز دیگر مثلاً اینکه چگونه سردار شاه محمود خان با حبیب الله کلکانی همکار و به حیث رئیس تنظیمه سمت جنوبی مقرر شد و حبیب الله به او اعتماد کرد و بدستش نامه جهت جلب همکاری محمدنادرخان که تازه از فرانسه به جنوبی مواصلت کرده بود، ارسال داشت و بعضی مسایل دیگر روشنی انداخته است.

در اینجا باید خاطر نشان ساخت که سه کتاب اخیر الذکر بطور کل حاصل کار منسوبین خانواده محمدنادر شاه بود که همه به یک شیوه نگاشته شده اند. بعد از آن در دهه 60 و 70 قرن بیست قدری فضا باز شد و گاه گاهی در جوار نام محمد نادر شاه به حیث "محصل استقلال" کشور، از شاه امان الله غازی نیز نام برده می شد که این فضا پس از سقوط سلطنت در دوره جمهوری محمد داؤد بیشتر باز گردید. اما بعد از کودتای 7 ثور 1357 که باب انتقاد بر خانواده سردار یحیی خان زیر عنوان "آل یحیی" اوج گرفت و اکثر منسوبین آن خانواده را اعم از زن و مرد، طفل، پیر و جوان به زندان افکندند، زمینه نوشتن کتب و مقالات زیاد توسط محققان افغان، مساعد گردید و طلسم سکوت شکسته شد، تعداد آثار جدید بخصوص پیرامون رویدادها و واقعات سلطنت تقریباً چهار ساله محمدنادر شاه و جمعاً 17 ساله سردار محمد هاشم خان که از نظر محتوی با کتب قبلی متفاوت بودند، به رشته تحریر درآمدند که از جمله میتوان آثار ذیل را نام برد:

- "تاریخ سکوت را می شکنند - نادر چگونه به پادشاهی رسید؟"، بقلم سیدال یوسفزی که نام مستعار است و نویسنده اصلی آن به احتمال قوی سید قاسم رشتیا میباشد، در 81 صفحه بار اول در ماه میزان 1378 و بار دوم در 1381 در پشاور به چاپ رسید. در این کتاب مؤلف از مآخذ متعددی که توسط محققان خارجی در زمینه نوشته اند، در جوار معلومات شخصی خودش استفاده کرده و مسایل را به شکل سلیس و ساده و در عین زمان عمیق و مستند بیان کرده است. رشتیا یکی از رجال مهم دوره سلطنت بود که در مقامهای وزارت و سفارت سالهای متمادی ایفای وظیفه کرد و کتاب "افغانستان در قرن نوزده" بقلم او شهرت زیاد دارد.

- "افغانستان در مسیر تاریخ"، تألیف مؤرخ پرآوازه کشور میر غلام محمد غبار است که جلد دوم آن به اهتمام پسر مؤلف حشمت خلیل غبار در ماه جون 1999 در ویرجینیا - ایالات متحده امریکا بار اول به چاپ رسید. در مقدمه مهتم آمده است: جلد اول افغانستان در مسیر تاریخ که پس از چاپ اول در کابل در سال 1967 توسط دولت وقت توقیف گردید، از آغاز دوره تاریخی تا ربع دوم قرن بیست (تا پایان دوره شاه امان الله) را دربرمیگیرد. جلد دوم افغانستان در مسیر تاریخ که آخرین جلد کتاب است، تاریخ سالهای پرماجرا و حساس کشور را در ربع دوم قرن بیستم از دوره حکمرانی خانواده نادر شاه تا سقوط صدارت شاه محمودخان را بیان میکند. جلد دوم در اصل چند فصل باقیمانده جلد اول بود که در آنوقت به دلیل انتقادهای جدی بر ماهیت رژیم امکان چاپ آن میسر نبود.

محتوی جلد دوم این کتاب که بیانگر بعضی واقعات یک دوره استبدادی میباشد، با عکس العمل های متفاوت مواجه شد، تعدادی آنرا واقع بینانه و برخی آنرا خصمانه تلقی کردند، اما به هر حال در این کتاب بر بسا نکات تاریک روشنی انداخته شده است که قبلاً در هیچ کتاب دیگر به چنان وضاحت بیان نشده بود.

- "تذکره انقلاب" کتاب خاطرات علامه فیض محمد کاتب، یکی دیگر از کتب مشهوری است که به شکل بیان واقعات روزمره در دوره سقوی تحریر و اما برای سالهای دراز اقبال نشر نیافته بود، خوشبختانه با مساعی علی امیری چندی قبل نسخه خطی آن از نزد ورثه مؤلف دستیاب گردید و در جون 2013 در 388 صفحه در جرمنی به چاپ رسید. این کتاب به نکاتی مهمی، بخصوص موقف حساس هزاره هائیکه به حمایت شاه امان الله قد علم کرده بودند، اشاره میکند که همچو مطالب در کتب دیگر کمتر به چشم میخورد.

- رساله "نادرخان و خاندان او" بقلم "مهاجر افغان"، که نام مستعار است و به احتمال قوی بوسیله مؤرخ شهپر پوهاند عبدالحی حبیبی هنگام اقامتش در پاکستان در اوایل سالهای 1950 نوشته و در آنجا در سال 1951 بار اول به چاپ رسیده، رساله است با نگاه منتقدانه بر اوضاع آنوقت. این رساله بعداً در سال 2001 در 46 صفحه برای بار دوم در پشاور چاپ گردید و چند سند تاریخی مهم در آن گنجانیده شده که برای لزوم باز نویسی وقایع تاریخ معاصر کشور اهمیت بسزا دارد.

- "برکهای از تاریخ معاصر وطن ما"، نام کتابی است که خاطرات سیاسی سردار محمد رحیم شیون ضیائی (پسر سردار محمد عمر خان پسر امیر عبدالرحمن خان) را در محتوی دارد. این کتاب از روی متن روسی بوسیله غلام سخی غیرت به دری ترجمه و بار اول در 1987 در کابل و بار دوم در 2001 در پشاور در 121 صفحه چاپ شده است که بعضاً به وقایع ناگفته در آثار دیگر روشنی می اندازد. پنجاه صفحه اخیر کتاب به موضوعات مربوط به برگشت محمدنادر خان از فرانسه به وطن و فعالیت های او در سمت جنوبی اختصاص دارد.

- "دافغانستان دخیلواکی او نجات تاریخ"، کتاب پر محتوای خاطرات مرد مجاهد و مبارز نستوه جرنیل یار محمدخان وزیر است که به همت پسرشان فدا محمد نومیر بار اول در سال 1379 (2000م) در 354 صفحه در لاهور به چاپ رسید. جرنیل وزیر در راس یک تعداد از مردمان وزیرستان هم در جنگ سوم افغان انگلیس در محاذ جنوبی شخصاً اشترک داشت و هم بعداً به حمایت از شاه امان الله و سپس در همکاری با محمدنادرخان یکی از سرکردگان با نفوذ قوم وزیر بود که در برابر قوای سقوی رزمید. خاطرات جرنیل وزیر در جرگه مشهور منعقد "علی خیل جاجی" و بعداً طی کردن راه دشوار برای فتح کابل و ضمناً شرح چگونگی مجلس سلام خانه که به قبولی سلطنت توسط محمدنادرخان انجامید، از مباحث بسیار مهم تاریخ آن دوره است که در دیگر کتابها با چنان وضاحت و صراحت قبلاً بیان نشده بود. این کتاب به حیث یک مأخذ مستند و شاهد عینی وقایع از آن جهت حایز اهمیت است که با وجود همکاری با محمدنادر شاه و حمایت از او، به نکاتی اشاره میکند که کتاب "نادر افغان" و امثالهم حتی از ذکر آن خودداری کرده است.

- "از عیاری تا امارت... امیر حبیب الله کلکانی" عنوان کتابی است که عبدالشکور حکم آنرا در 576 صفحه تألیف نموده و در سال 2002 در پشاور به چاپ رسیده است و طوریکه از عنوان آن برمی آید، محتوای کتاب بعد از مرور کوتاه از دوره امیر دوست محمدخان تا شاه امان الله، بیشتر بر دوره 9 ماهه پادشاهی حبیب الله کلکانی تمرکز داشته و از جوانب مختلف این دوره را به بررسی گرفته است. از صفحه 414 تا 514 به شرح رویدادهای مهم در سمت جنوبی و پیامدهای آن تا رسیدن محمدنادرخان به سلطنت و سر نوشت حبیب الله کلکانی و دار و دسته اش اختصاص یافته و حاوی مطالب مهم و مبتنی بر اسنادی میباشد که در کتب دیگر با چنان شرح و بسط کمتر ذکر شده است.

- "بازنگری دوره امانی و توطئه های انگلیس"، کتاب مستندی است که داکتر عبدالرحمن زمانی آنرا تألیف نموده و در 620 صفحه در سال 1391 (2013م) در جلال آباد به چاپ رسیده است. مشخصه مهم این کتاب، چنانکه از عنوان آن برمی آید، بیشتر بر رویدادهای مهم دوره ده ساله سلطنت شاه امان الله متمرکز میباشد و نقش انگلیس ها را از اول تا آخر برای سقوط سلطنت شاه موصوف و برنامه قدیمی آنها که نصب یک شخصیت دلخواه شان در راس دولت افغانستان یعنی محمدنادرخان بود، مورد بررسی و موشگافی قرار داده است. مؤلف کتاب کوشیده از روی ترفندهای مکارانه انگلیس برای رسیدن به این هدف دیرینه با ارائه اسناد و ذکر مأخذ معتبر داخلی و خارجی بخصوص استفاده از اسناد محرمانه آرشیف

های انگلستان و هندبرتانوی بخصوص در صفحات 462 تا 482 کتاب پرده بردارد. قابل ذکر است که اخیراً داکتر زمانی به سلسله نوشته های خود در وبسایت "افغان جرمن آنلاین" هر یک اسناد محرمانه مربوطه را از آرشیف های فوق بیرون آورده و تقدیم علاقمندان تاریخ نموده است.

- **"واکنش های مذهبی و تحولات اجتماعی 1919 - 1929"**، تألیف: نوید، سنزل، به زبان انگلیسی، مترجم: محمد نعیم مجددی، هرات، 1388.

در اینجا باید علاوه کرد که در چند کتاب دیگر درباره چگونگی فعالیت های محمدنادرخان و برادرانش در سمت جنوبی و رسیدن به سلطنت تذکرات مختصر در چند صفحه معدود و اغلب با استفاده از چند کتاب محققان خارجی در زمینه نوشته شده است که در اینجا از ذکر آنها صرف نظر میگرد.

از جمله کتابهای مهم محققان خارجی در این مورد میتوان از کتب ذیل نام برد:

- **"افغانستان از سلطنت امیر حبیب الله خان تا صدارت سردار محمد هاشم خان"**، خاطرات ظفر حسن آیبیک (به زبان اردو)، مترجم: فضل الرحمن فاضل، چاپ سوم، کابل 2009، در 426 صفحه که در ارتباط با موضوع بحث ما صفحات 216 تا 222 دیده شود.

- **"اسلام و سیاست در افغانستان"**، تألیف آستا اولسن، به زبان انگلیسی، مترجم: خلیل الله زمر، دنمارک، 1998

- **"آتش در افغانستان 1914 - 1929"**، تألیف خانم ریه تالی ستیوارت امریکائی که بار اول در سال 1973 در 615 صفحه به زبان انگلیسی در اضلاع متحده امریکا به چاپ رسیده است. مختصر این کتاب بنام "جرقه های آتش در افغانستان" توسط یار محمد کوهسار کابلی به دری ترجمه و با اضافه بعضی نوشته های دیگر در سال 1380 (2001) در جمعاً 335 صفحه در پشاور چاپ شده است. در ارتباط با موضوع بحث ما در اینجا بخصوص فصل های 30 تا 35 آن (از صفحه 502 تا 577 متن انگلیسی و در ترجمه از صفحه 129 تا 189) مطالب بسیار مهم را در بردارد. نا گفته نماند که بسیاری از محققان معاصر از این کتاب به حیث یک مأخذ معتبر و مهم در آثار خود استفاده کرده اند.

- **"روابط خارجی افغانستان در نیمه اول قرن بیست"** تألیف افغانستان شناس مشهور اطریشی-امریکائی لودویک آدامک کتاب دیگر است که در سال 1974 در پوهنتون اریزونا - اضلاع متحده امریکا به زبان انگلیسی در 324 صفحه چاپ شده و توسط پوهاند محمدفاضل صاحبزاده بار اول در سال 1370 (1991) در پشاور و بار دوم در سال 1377 در آنجا تجدید طبع گردیده است، مخصوصاً فصل پنجم و ششم آن بیشتر به موضوع بحث جاری در این نوشته ارتباط میگیرد.

- **"اصلاحات و انقلاب در افغانستان 1919-1929"** کتاب تحلیلی دیگر تألیف لیون پولادا است که چندین سال به حیث یک دیپلمات در سفارت امریکا در کابل ایفای وظیفه کرده و چند کتاب مهم نیز در مورد روابط افغانستان و امریکا نوشته است. این کتاب که در سال 1973 در اضلاع متحده امریکا به نشر رسیده، توسط داکتر باقی یوسفزی به دری ترجمه و در سال 1989 در اوماها - ایالات متحده امریکا چاپ شده است.

(پایان این سلسله مقالات منتشره و وبسایت افغان جرمن آنلاین در 31 مبحث)

آرشیف: مطالب دیگر محترم داکتر سید عبدالله کاظم